

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ ЩОДО ЗБЛИЖЕННЯ ТА УЗГОДЖЕНОСТІ ПРАВА РІЗНИХ ДЕРЖАВ

Досліджується співвідношення термінологічних значень, що стосуються зближення та узгодженості права різних держав

Ключові слова: адаптація, апроксимація, гармонізація, імплементація, уніфікація, «*acquis communautaire*».

Исследуется соотношение терминологических значений, касающихся сближения и согласования права разных стран.

Ключевые слова: адаптация, апроксимация, гармонизация, имплементация, унификация, «*acquis communautaire*»

The author investigates in this article the correlation of terms regarding the lawful unity and close cooperation of various countries.

Key words: adoption, approximation, harmonization, implementation, unification, «*acquis communautaire*»

Однією з найважливіших складових інтеграційних процесів є міждержавна координація у сфері правової політики. В залежності від потреб і готовності держав до подібної координації вона може простиратися від узгодження окремих правових рішень до формування єдиного правового простору. По суті справи інтеграційні процеси та координація в області правової політики – це дві сторони однієї медалі, адже інтеграція неможлива без створення єдиних і схожих правових норм, а останні, в свою чергу, служать стимулом до інтенсифікації інтеграційного процесу. Глобалізаційні процеси супроводжуються певними формами міжнародно-правової інтеграції, яка являє собою нормотворчий процес, направлений на зближення та узгодженість права різних держав, на усунення колізій і протиріч у рамках правової системи, в результаті чого формуються загальні принципи і процедури.

Сьогодні вченими-юристами використовуються численні терміни для визначення суті процесу наближення національного законодавства до законодавства інших держав, міжнародних організацій, що сприяє розширенню або звуженню його змістовної характеристики та практичної діяльності в цьому напрямі: імплементація, апроксимація, уніфікація, адаптація, гармонізація законодавства. Водночас кожен термін, особливо в юриспруденції, має нести в собі певне смислове навантаження.

Для з'ясування окремих аспектів проблеми співвідношення термінологічних значень щодо зближення та узгодженості права різних держав велике значення мають роботи українських учених-правників В. Бугкевича, М. Баймуратова, В. Денисова, О. Копиленка, Р. Лукаса, В. Муравйова, Г. Мурашина, Р. Петрова, П. Рабіновича. Серед іноземних вчених-правників, що займалися висвітленням даного питання, можемо назвати І. Лукашука, Г. Дмитрієву, Н. Щербакову, Є. Лук'янова, Л. Лунц, Л. Бенлі та Б. Шерман.

Угода про партнерство та співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами оперує такими традиційними для норм права ЄС термінами, як «зближення» (ст. 51, 76), «адаптація» (ст. 53, 77), «наближення»

(ст. 60), «встановлення еквівалентних норм» (ст. 60) та «гармонізація» (ст. 93, 129, 149, 150, 174 з Договору про Співтовариство)¹.

Лексичне розуміння терміна «гармонізація» (від грец. *harmonia*) означає скріплення, злагоженість, структурна узгодженість частин єдиного цілого. Тому необхідною умовою досягнення гармонії є наявність єдності між об'єктами, що гармонізуються. Оскільки єдність у широкому значенні відображає будь-який зв'язок систем, що взаємодіють, перебувають у взаємовідношенні, важливою ознакою гармонії є досягнення об'єктами ступеня їхнього узгодження, що забезпечує їхнє існування та функціонування як частин цілого².

Процес гармонізації, на думку В.С. Жураковського, включає в себе декілька різних складових частин, першою з них він називає імплементацію³.

«Implement» з англійської буквально перекладається «втілення в життя за певною процедурою», «забезпечення практичного результату та тактичного виконання конкретними засобами»⁴. Переважна більшість міжнародно-правових норм, що містяться в міжнародно-правових договорах, реалізується через національний механізм імплементації. У міжнародно-правовій літературі термін «імплементація» вживається у значенні співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Однак у правових доктринах країн СНД даний термін має ширше тлумачення. Найбільш визнане визначення імплементації у вітчизняній літературі було дане О.С. Гавердовським: «Імплементація норм міжнародного права – цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації прийнятих ними, відповідно до міжнародного права, зобов'язань»⁵. Отже, імплементація правових актів передбачає введення в український правовий акт у незмінному вигляді положення міжнародного нормативного акта з метою всебічної, своєчасної й повної реалізації прийнятих відповідно до міжнародного права зобов'язань.

Другою частиною є апроксимація законодавства (від лат. *approximatio* – зближення). М.О. Баймуратов під терміном «апроксимація» розуміє заміну одних нормативно-правових актів іншими, близькими до вихідного⁶. Як зазначає професор В.К. Забігайло, апроксимація є максимальним наближенням певних положень національного правового акта до аналогічних положень директиви ЄС⁷. «Approximation of law» в англійському тексті Договору про заснування Європейського Співтовариства застосовується у значенні зближення законодавства держав-членів, а тому справедливо входить до змісту поняття «гармонізація законодавства»⁸.

Останньою частиною виступає адаптація законодавства. Термін «адаптація» (з англ. – *adaptation*) означає пристосовувати, переробляти⁹. Як бачимо, буквально розуміння цього поняття дає можливість сприймати його як «пристосування чинних внутрішньодержавних норм до нових міжнародних зобов'язань держави без внесення будь-яких змін в її законодавство»¹⁰.

Термін «адаптація» вживається у ширшому значенні, ніж «наближення законодавств», і охоплює не тільки проведення гармонізації та уніфікації законодавства України з законодавством ЄС, але й здійснення всього комплексу заходів, необхідних для приведення законодавства України у відповідність до вимог нормативно-правових актів ЄС і рецепцію цілого комплексу правових принципів, концепцій, доктрин і понять, що становлять так зване «*acquis communautaire*»¹¹.

Також гармонізацію визначають як самостійний спосіб правової інтеграції

поряд із такими способами, як рецепція та уніфікація. Особливістю способу гармонізації є те, що він дає змогу сформуванню правових стандартів у певній сфері правового регулювання, а тому повинен передувати уніфікації права та застосовуватися там і тоді, де та коли відсутня потреба в останній¹².

М.О. Баймуратов поряд з імплементацією, апроксимацією, гармонізацією законодавства називає трансформацію як деякі зміни положень міжнародних договорів у процесі їхнього застосування усередині країни¹³. У свою чергу, О. Ковальова під зближенням законодавства ЄС з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС вважає імплементацію законодавства ЄС до законодавств держав-кандидатів без посилання на процес адаптації законодавства¹⁴. К. Ященко розглядає гармонізацію законодавства України до законодавства ЄС як складову частину адаптації¹⁵.

Процес транспортування правової системи, її частини та/або правової культури міжнародних організацій (ЄС, СНД, РЕ, ООН) до правової системи України є рецепцією законодавства міжнародних організацій¹⁶.

Рецепція цілого комплексу правових принципів, концепцій, доктрин і понять, становить так зване «*acquis communautaire*». Однак дотепер зміст поняття «*acquis communautaire*» не розкрито в жодному із правових актів, які регулюють адаптацію законодавства України до права ЄС, у праві ЄС також не існує єдиного тлумачення поняття «*acquis communautaire*».

Одне з перших нагадувань про *acquis communautaire* з'явилося в проекті Договору про Європейський Союз від 14 лютого 1984 р. У французькому варіанті цього документа *acquis communautaire* буквально означає «те, що досягнуто в рамках Співтовариства»¹⁷. Переклад на інші мови ЄС породив різні формулювання, наприклад, «спадщина Співтовариства» англійською, «нормативна спадщина» шведською мовою чи датською – «чинне право Співтовариства». Можливо, труднощі, пов'язані з точним перекладом поняття «*acquis communautaire*» на інші мови держав-членів ЄС, змусили інститути ЄС віддати перевагу французькому варіанту. Тільки майже через 10 років поняття «*acquis communautaire*» було офіційно закріплено в Договорі про ЄС, підписаному в голландському місті Маастрихт у 1992 р.¹⁸

У ст. 2(4) і 3(1) Договору про ЄС *acquis communautaire* проголошується як одна з цілей і основ функціонування ЄС і як опора всієї інституційної системи ЄС. У ст. 43(1)(e) Договору про ЄС гарантується, що співробітництво між країнами-членами не повинно торкнутися *acquis communautaire* та інших заходів, яких вжито в рамках установчих договорів. *Acquis communautaire* також згадується у Протоколі № 7 до Договору про Європейське Співтовариство (далі – Договір про Співтовариство) «Про заснування принципів субсидіарності та пропорційності», Декларації № 51 «Про статтю 10 Амстердамського Договору», у преамбулах «Протоколу дванадцяти» й «Угоди одинадцяти», які є частиною Договору про Співтовариство¹⁹. У Протоколі № 2, що імплементує положення Шенгенської угоди у право Європейського Співтовариства (далі – Співтовариство), закріплюється нове поняття «Шенгенський *acquis*». З 1 грудня 2002 р. Договір про ЄС доповнюється новим поняттям – «*acquis* Союзу» (ст.44 Договору про ЄС), що може вважатися синонімом поняття «*acquis communautaire*». Однак у жодному з вищенаведених документів права ЄС не розкрито зміст і обсяг поняття «*acquis communautaire*».

У внутрішній політиці ЄС *acquis communautaire* означає все, що було досягну-

то в рамках трьох опор співробітництва країн-членів у ЄС, тобто законодавство лише ЄС (Співтовариство, Спільна політика в галузі закордонних справ і безпеки, Співробітництво поліції й органів юстиції у кримінальних справах). У цій сфері *acquis communautaire* містить у собі наступні елементи: установчі договори ЄС, загальні принципи та доктрини права ЄС, вторинне право ЄС, міжнародні угоди, обов'язкові для країн-членів ЄС, і «м'яке» право ЄС²⁰.

Можна зробити висновок, що «*acquis communautaire*» є комплексним і диференційованим поняттям. Комплексність *acquis communautaire* характеризується широтою його суттєвого змісту, що символізує результат європейської інтеграції загалом і в окремих сферах діяльності ЄС. У юридичному розумінні, можна погодитися з думкою Р. Петрова, що поняття «*acquis communautaire*» є тотожним поняттю «правова система». Аналіз практики застосування *acquis communautaire* показує, що його обсяг охоплює основні елементи правової системи (нормативну й організаційну сторони, а також правову культуру й ідеологію, які сформувалися в ході динамічного розвитку інтеграційних процесів у Європі)²¹.

Договір про заснування Європейського Співтовариства (Договір про Співтовариство) та Договір про Євросоюз передбачають необхідність гармонізації національного законодавства з правом Євросоюзу, а також визначають її галузі та механізми.

Правові засади гармонізації законодавства в рамках ЄС визначені в ст. 4/ж, 94-97 Договору про заснування ЄС, у рішеннях Суду ЄС, а також в актах інститутів Співтовариства. Слід зазначити, що в установчих договорах про Європейські Співтовариства та в інших документах, які створюють правові засади для регулювання європейської інтеграції, використовуються різні терміни для визначення процесу приведення національного законодавства у відповідність з правом ЄС. Зокрема, в Договорі про Співтовариство такими термінами є «зближення» (ст. 3/ж, 94,136) та «гармонізація» (ст. 93,129, 149, 150,174).

Як свідчить практика реалізації права ЄС, обидва терміни вживаються як синоніми. Проте поширенішим є застосування терміна «гармонізація», який, на думку багатьох фахівців з права Євросоюзу, адекватніше за інші терміни віддзеркалює суть процесу створення гомогенного правового середовища в межах європейських інтеграційних організацій відповідно до моделей, запропонованих інститутами ЄС.

Гармонізація законодавства не вимагає від держав-членів ухвалення однакових правових актів. Йдеться насамперед про те, щоб держави-члени застосовували схожі закони чи інші правові акти. У зв'язку з цим важливе значення може мати питання підходу до моделювання актів з гармонізації, а саме: чи в такому акті буде об'єднано кілька національних законів, чи основою стане якийсь національний закон, чи це будуть нові положення, які не матимуть аналогів у національному законодавстві? У межах ЄС перевагу було віддано останній з трьох моделей. Тому не випадково, що основними правовими актами, за допомогою яких здійснюється гармонізація в Європейських Співтовариствах, є директиви. Про це прямо сказано у ст. 94 Договору про заснування ЄС, але це не означає, що було повністю відкинуто дві інші моделі.

Гармонізація на рівні Співтовариства має за мету створення однакових правових умов для економічної діяльності на спільному ринку. Гармонізація законодавства доповнює заборону прямої та непрямой дискримінації учасників ринкових відносин.

Договір про Співтовариство та судова практика ЄС визначили обставини, які

дають змогу не застосовувати заходів з гармонізації законодавства: необхідність захисту суспільної моралі, громадського порядку та державної безпеки тощо (ст. 30), а також захист довкілля та умов праці (ст. 95.4).

Передбачено також певні випадки тимчасового незастосування заходів з гармонізації на підставах, визначених у ст. 30 Договору про Співтовариство.

Невиконання державою-членом заходів з гармонізації може спричинити звернення до Суду ЄС зі скаргою на державу-порушницю з боку Комісії чи іншої держави-члена (ст. 95).

Загальні положення щодо основних засад гармонізації та механізмів її здійснення дістали свій подальший розвиток у рішеннях Суду ЄС та актах інститутів співтовариства. Це насамперед стосується вдосконалення правових засобів гармонізації та вимог до її здійснення.

З початком діяльності Європейських Співтовариств гармонізація здійснювалася здебільшого шляхом ухвалення директив, які закріплювали розроблені до деталей базові моделі поведінки, і в держав-членів практично не залишалося свободи вибору при ухваленні актів з їхньої імплементації. Це так звана базова форма гармонізації. Окрім встановлення технічних стандартів у сфері промисловості, базові директиви стосувалися також вмісту, маркування, пакування і стандартів безпечного споживання харчових продуктів, косметики та фармацевтичних виробів, а також виробів, небезпечних для здоров'я, вимірювального обладнання, механічних виробів тощо. Така гармонізація не виправдала себе, оскільки, з одного боку, підготовка директив з вписаними до дрібниць стандартами вимагала багаторічних узгоджень на рівні держав-членів, а з іншого – дуже непросто йшов процес реалізації державами-членами положень уже ухвалених директив.

З часом з'явився такий підхід, як вибіркова гармонізація. Її особливості полягають у тому, що інститути ЄС приймають директиви, у яких державам-членам дозволено мати суворіші стандарти, ніж ті, що встановлені цими документами. І навпаки, деякі директиви дозволяють державам-членам використовувати нижчі стандарти, ніж ті, що діють на рівні Співтовариства. Такі стандарти стосуються переважно невеликих національних виразників, які збувають свою продукцію на місцевих ринках. Цей підхід частково закріплений в Амстердамському договорі про заснування Європейського Співтовариства (ст. 95).

Вибіркова гармонізація здійснюється здебільшого шляхом взаємного визнання та встановлення мінімальних стандартів.

Порівняно новим способом, який прийшов на зміну базовій гармонізації, стала мінімальна гармонізація, поява якої пов'язана з новим підходом до запровадження гармонізованих технічних стандартів на рівні Співтовариства, який, у свою чергу, був зумовлений необхідністю ліквідації появи на шляху вільного пересування товарів і надання послуг нових перешкод у вигляді великої кількості технічних бар'єрів, що з'явилися в результаті швидкого розвитку нових технологій, а також спроб держав-членів використати цей об'єктивний чинник для того, щоб обмежити для національних виробників і провайдерів послуг конкуренцію з боку інших держав-членів.

Мінімальна гармонізація дає державам-членам можливість самим вирішувати, яким чином досягати встановленої мети, використовуючи правові інструменти, надані в їхнє розпорядження національним правом. Вона не забороняє країнам-членам користуватися для власних потреб вищими стандартами, але це не повинно перешкоджати доступу на їхню територію імпортованих товарів і

послуг, які відповідають гармонізованим, мінімальним стандартам. Тобто мінімальна гармонізація не стає перешкодою для подальшого наукового і технічного прогресу. На це також спрямоване положення Договору про Співтовариство, у якому зазначено, що при підготовці пропозицій з гармонізації в таких галузях, як охорона здоров'я, безпека, охорона довкілля та захист споживачів, за основу має братися високий рівень захисту з урахуванням нових досягнень, що ґрунтуються на наукових фактах (ст. 95.3).

Серед основних принципів гармонізації, які склалися в результаті рішень Суду ЄС та ухвалення законодавчих актів Співтовариства, можна виділити принцип прозорості, взаємної довіри, контролю в країні походження та єдиної ліцензії.

Принцип прозорості ґрунтується на зобов'язанні держав-членів інформувати Комісію ЄС про запровадження нових вимог щодо якості, експлуатаційних характеристик, безпеки, тестування, пакування та маркування будь-якого продукту. У свою чергу, Комісія ЄС інформує про це інші країни-члени. Він також означає, що країни-члени повинні обмежитися наданням інформації споживачеві щодо компонентів продукту або послуги замість контролю їхнього вмісту. Нарешті, цей принцип вимагає забезпечення прозорості фінансової інформації між державними та приватними підприємствами.

Принцип взаємної довіри впливає з положень Договору про Співтовариство. Суд ЄС, посилаючись на положення ст. 10 (які вимагають від держав-членів уживати всіх необхідних заходів з метою виконання встановлених для них Договором зобов'язань, а також утримуватися від будь-яких дій, що можуть суперечити таким зобов'язанням), обґрунтував верховенство права ЄС по відношенню до національного права, оголосив, що приписи ст. 10 закріплюють лояльність держав у їхніх відносинах.

Певні обмеження на розширення сфер гармонізації встановлює принцип субсидіарності, закріплений у ст. 5 Договору про Співтовариство. У цій статті зазначено, що «у сферах, які не є винятковою компетенцією Співтовариства, воно має право діяти на основі принципу субсидіарності лише настільки, наскільки поставлене завдання не може бути повною мірою розв'язане окремими державами-членами, і тому, зважаючи на його масштаби і результати, буде краще виконане Співтовариством. Будь-які дії Співтовариства не повинні виходити за межі того, що необхідно для досягнення цілей даного Договору».

Отже, основними способами гармонізації тут виступають взаємне визнання державами-членами існуючих національних стандартів, імплементація в національному праві положень директив, застосування загальноєвропейських стандартів. Гармонізація національного права держав із правом Європейського союзу здійснюється шляхом імплементації положень директив ЄС у національних правопорядках країн. Як правило, положення європейських угод, які стосуються гармонізації національного законодавства країн Центральної та Східної Європи з правом ЄС, мають характер як «твердих», так і «м'яких» зобов'язань сторін залежно від сфер, у яких здійснюється гармонізація²².

В. Муравйов виділяє основні способи зближення національного права цих країн із правом ЄС. Перший спосіб має на меті прийняття національних правових актів, які тією чи іншою мірою враховували б положення права ЄС. Другий спосіб передбачає приєднання країни, що не є членом ЄС, до міжнародних угод, які зобов'язують Європейське Співтовариство та держави – члени цього об'єднання. Третім способом виступає інкорпорація в національне право правових актів

ЄС із гармонізації (директив). Ще одним способом є взаємне визнання сторонами діючих у кожній з них стандартів. Нарешті, як спосіб гармонізації може використовуватися паралельне ухвалення країнами нормативних актів, що є ідентичними або схожими за своїм змістом з актами Євросоюзу²³.

Слід відзначити, що особливістю гармонізації, яка здійснюється в рамках правового співробітництва між ЄС та асоційованими країнами, є те, що вона стосується переважно вторинного права Євросоюзу, тобто правових норм, закріплених в актах інститутів європейських інтеграційних організацій. У сфері захисту права на інтелектуальну власність, у якій діє тільки невелика кількість актів Співтовариства, гармонізація національного законодавства третіх країн з правом Євросоюзу забезпечується шляхом приєднання до багатосторонніх міжнародних конвенцій²⁴.

Таким чином, гармонізація визначається як процес цілеспрямованого взаємоближення права або законодавства шляхом усунення суперечностей і формування мінімальних правових стандартів через утвердження спільних правових принципів. Під гармонізацією законодавства слід розуміти взаємоближення систем національного права та права ЄС, до якої входять три складові елементи: імплементація окремих міжнародних норм, апроксимація міжнародних положень правових актів та адаптація законодавства в цілому.

Проаналізувавши особливості імплементації, апроксимації, адаптації, гармонізації та уніфікації, можна визначити поняття впровадження міжнародно-правових актів у національне законодавство в рамках інтеграції до ЄС, як цілеспрямовану, планомірну діяльність конкретних суб'єктів, тобто загальних та спеціальних суб'єктів національної правотворчості, яка здійснюється з метою наближення та поступового приведення національного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, використовуючи національні елементи нормотворення та застосування права ЄС.

1. *Муравйов В.* Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції // Український правовий часопис. – 2003. – Вип. № 2(7). – С. 3. 2. *Дудар С.К.* Гармонізація законодавства: проблеми визначення поняття // Держава і право. – 2002. – Вип. 17. – С. 11. 3. *Журавський В.С.* Етапи гармонізації законодавства України із європейським законодавством // Держава і право: Зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. Вип. 16. – К., 2002. – С. 400. 4. *Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука.* – К., 1974. – С. 72. 5. *Гавердовський А.С.* Імплементація норм міжнародного права. – К.: Вища школа, 1980. – С. 86. 6. *Баймуратов М.О., Максименко С.В.* Імплементація норм міжнародного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України // Право України. – 2003. – № 9. – С. 135. 7. *Забігайло В.К.* Право України в контексті його апроксимації до права Європейського Союзу // Українсько-європейський журнал міжнародного та порівняльного права. – Т.1. – Вип.1. – 2000. – № 1. – С. 11. 8. *Horspool M.* European Union Law. 2d ed. – Butterworths, 2000. – P. 344. 9. *Словник іншомовних слів / За ред. Мельничука О.С.* – С. 22. 10. *Бахирин А.Б.* Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2002. – С. 12. 11. *Петров Р.А.* Поняття «acquis communautaire» у праві Європейського Союзу // Право України. – 2003. – № 9. – С. 141. 12. *Дудар С.К.* Гармонізація законодавства: проблеми визначення поняття // Держава і право. – 2002. – Вип. 17. – С. 15. 13. *Баймуратов М.О., Максименко С.В.* Цит. праця. – С. 134. 14. *Ковальова О.* Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС // Право України. – 2003. – № 9. – С. 140. 15. *Яценко К.* Місце гармонізації в процесі адаптації законодавства України до законодавства Європейських Співтовариств // Український часопис міжнародного права. – 2003.

– № 1. – С. 56. **16.** *Методично-нормативний посібник з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу* / Міністерство юстиції України.; За заг. ред. С. Станік. – К.: Логос, 2000. – С. 85. **17.** *Петров Р.А.* Цит. праця. – С. 142. **18.** *Петров Р.А., Кисельова Т.С.* Зближення і гармонізація законодавства в праві Європейського Союзу та міжнародному праві // *Правничий Часопис Донецького університету.* – 2000. – № 2(5). – С. 29. **19.** *Рабинович П.* Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти // *Вісник Академії правових наук України.* – 2006. – № 2 (33), № 3 (34). – С. 114. **20.** *Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С.* Право Європейського Союзу. Загальна частина. – К., 2002. – С. 89. **21.** *Петров Р.А.* Прямая дія та труднощі механізму застосування права Європейського Союзу // *Правничий Часопис Донецького університету.* – 1997. – № 1. – С. 24. **22.** *Муравйов В.* Договірні та інституційні засади економічного співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами // *Проблеми гармонізації законодавства України.* – К.: Бібліотека Української школи законотворчості, 2005. – С. 74. **23.** *Муравйов В.* Правові засади імплементації положень права Європейського Союзу у правопорядку України // *Проблеми гармонізації законодавства України.* – К.: Бібліотека Української школи законотворчості, 2005. – С. 25. **24.** *Лукас Р.* Адаптація законодавства України до законодавства ЄС та економічна реформа // *Проблеми гармонізації законодавства України.* – К.: Бібліотека Української школи законотворчості, 2005. – С. 39.